

KRZYSZTOF KACZMAREK¹

Wydział Historii UAM w Poznaniu

ORCID ID: 0000-0003-4161-9304

KASATA KLASZTORU FRANCISZKANÓW REFORMATÓW W SZAMOTUŁACH

Secularisation of the Reformed Friars Minor monastery in Szamotuły Abstract

The paper discusses the process of the secularisation of the Reformed Franciscan monastery in Szamotuły. The monastery was founded at the end of the 17th century by the then owner of the town Jan Korzbok Łącki. The founder settled the monks in the remains of the former castle and built for them a church dedicated to St. Cross. The convent operated until the death of the last guardian, who died in February 1832. After a few years (1839), the former monastic buildings were taken over by the Catholic parish in Szamotuły.

Keywords: secularisation, monastery, Greater Poland, 19th century

Abstrakt

W pracy omówiono proces kasaty klasztoru reformatów w Szamotułach. Klasztor ten został założony pod koniec XVII w. przez ówczesnego właściciela miasta Jana Korzbok Łąckiego. Fundator osadził zakonników w pozostałościach po dawnym zamku i wybudował im kościół pod wezwaniem św. Krzyża. Konwent działał do śmierci ostatniego gwardiana, który zmarł w lutym 1832 r. Zgon gwardiana zapoczątkował proces faktycznej kasaty klasztoru. Po kilku latach (1839 r.) poklasztorne zabudowania przejęła szamotulska parafia katolicka.

Słowa kluczowe: kasata, klasztor, Wielkopolska, XIX w.

Położone kilkadziesiąt kilometrów od Poznania miasteczko Szamotuły do niedawna pozostawało na marginesie badań historycznych. Jak dotąd nie doczekało się ono samodzielnej monografii; nic też nie wskazuje, by praca taka miała powstać w najbliższym czasie². Publikowane dotąd przyczynki do dziejów miasta dotyczyły głównie najstarszych

¹ Prof. dr hab. Krzysztof Kaczmarek, pracownik Zakładu Historii Średniowiecznej na Wydziale Historii UAM w Poznaniu, autor prac z zakresu historii Kościoła na ziemiach polskich w okresie średniowiecza i w czasach nowożytnych; e-mail: krzymosina@op.pl.

² A. Gąsiorowski, *Wprowadzenie*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Szamotuły 2006, s. 8.

dziejów osady i problemu jej lokacji na prawie niemieckim³, a także postaci bez wątpienia najczęściej identyfikowanej z Szamotułami, jaką była Halszka z Ostroga, żona Łukasza III Górki⁴. Widoczny przełom w badaniu dziejów miasta nastąpił dopiero w ostatnich kilku latach, za sprawą nowych edycji źródłowych oraz spektakularnych odkryć archeologicznych⁵.

Równie skromnie co stan badań nad samymi Szamotułami wygląda znajomość działających na ich terenie instytucji kościelnych. Spośród tych świątyń na pierwszym miejscu trzeba wymienić miejscową kolegiatę⁶, która w średniowieczu i dobie staropolskiej była najważniejszym ośrodkiem kultu religijnego i kultury umysłowej w mieście⁷. Nic natomiast nie wiadomo, aby w pierwszych stuleciach istnienia miasta próbowano ulokować w jego granicach jakąkolwiek wspólnotę zakonną. Można tylko podejrzewać, że jego obszar pozostawał w tym czasie w zasięgu oddziaływania trzech klasztorów mendykantkich, które działały wówczas w Obornikach (franciszkanie konwentualni)⁸, a także w Poznaniu i Wronkach (dominikanie)⁹. Dopiero pod sam koniec XV w. Andrzej Szamotulski zamierzał osadzić przy kościele farnym kanoników regularnych, których chciał sprowadzić z Wrocławia, ale zamiar tej fundacji nie został zrealizowany¹⁰. Do zainstalowania w Szamotułach konwentu

³ W. Galka, *Z badań nad rozwojem ośrodka miejskiego w Szamotułach do końca XV w.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 15/1984, nr 2, s. 5-30 (tam zebrana starsza literatura tego zagadnienia); z nowszych prac zob. T. Jurek, *Średniowieczne Szamotuły i ich dziedzice*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, s. 11-64; idem, *Szamotuły*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 4, z. 4, red. T. Jurek, Poznań 2008, s. 762-782; idem, *Szamotuły – dobra*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny*, op. cit., s. 782-807; idem, *Szamotuły Stare*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny*, op. cit., s. 807-809.

⁴ Na jej temat pisała S. Zagórska, *Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami*, Warszawa 2006; eadem, *Halszka z Ostroga. Mity i fakty*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, op. cit., s. 99-113.

⁵ Zob. *Szamotulska księga lawnicza z lat 1567-1579*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska Szamotuły-Warszawa 2010; R. Pietrzak, W. Rączkowski, *Od przybytku głowa... boli. O kontekście i konsekwencjach odkrycia pierwszej lokacji Szamotuł*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 2, red. I. Skierska Szamotuły 2009, s. 9-26; T. Jurek, *Stare Szamotuły na nowo odkrywane*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 2, op. cit., s. 27-37.

⁶ Skomplikowane dzieje jej budowy naświetlił J. Kowalski, *Gotycka kolegiata w Szamotułach. Nieznane dzieje i nowe interpretacje*, „Artium Questiones”, 19/2008, s. 57-98; idem, *Jak wyrosła szamotulska kolegiata*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 2, op. cit., s. 39-57; por. K. Lutyński, *Powstanie kapituły kolegiackiej w Szamotułach*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 2/1976, s. 289-303; ostatnio także P. Nowak, *Dzieje bazyliki kolegiackiej oraz parafii Matki Bożej Pocieszenia i św. Stanisława biskupa w Szamotułach*, Szamotuły 2018.

⁷ Por. M.P. Urbański, *Dzieje książki i bibliotek w kulturze ziemi szamotulskiej*, Katowice 2008, s. 17 i 59-60 (maszynopis pracy doktorskiej); zob. także *Katalog biblioteki kolegiaty Św. Stanisława w Szamotułach*, oprac. J. Formanowicz, „Studia Gnesnensia”, 7/1982-1983, s. 349-362.

⁸ G. Rutkowska, *Oborniki. 5C. Klasztor franciszkanów i kościół konwentualny ś. Macieja w Obornikach*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 3, z. 2, red. A. Gąsiorowski, Poznań 1995, s. 364-365; M. Misiorny, *Kościół i klasztor franciszkanów pw. św. Macieja w Obornikach*, w: *Franciszkanie konwentualni i klaryski w Wielkopolsce od XIII do XIX wieku. Katalog wystawy*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2006 s. 167-174.

⁹ J. Wiesiołowski, *Dominikanie w miastach wielkopolskich w okresie średniowiecza*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 195-269; K. Kaczmarek, *Od kurii do klasztoru. Z dziejów powstania i najstarszego uposażenia średniowiecznego klasztoru dominikanów we Wronkach*, w: *Inter oeconomiam coelestem et terrenam. Mendykanci a zagadnienia ekonomiczne*, red. W. Długokęcki, T. Gałuszka, R. Kubicki, A. Zajchowska, Kraków 2011, „Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie”, t. 9, s. 405-432; idem, *Najstarsze dzieje klasztoru dominikanów we Wronkach*, w: *Średniowieczne Wronki. Gród, miasto, trzeci kościół, klasztor*, Wronki 2016, s. 84-104; T. Jurek, *Wronki. 5B. Kościół i klasztor dominikanów NMP*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 5, z. 4, red. T. Jurek, Poznań 2019, s. 870-872.

¹⁰ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań, 1964, s. 767; T. Jurek, *Średniowieczne Szamotuły i ich dziedzice*, op. cit., s. 46.

zakonnego doszło dopiero w ostatniej ćwierci XVII wieku, kiedy ówczesny właściciel miasta, Jan Korzbok Łącki, sprowadził do niego franciszkanów reformatów. Zakonnicy byli obecni w przestrzeni Szamotuł przez mniej więcej 150 lat, a wzniesiony przez nich kościół pod wezwaniem Św. Krzyża do dziś służy mieszkańcom w charakterze świątyni parafialnej.

Uwaga nielicznych historyków, którzy poświęcili temu klasztorowi choćby kilka zdań rozważań, koncentrowała się na kwestii samej fundacji tego domu. Była ona dość nietypowa, bowiem Jan Korzbok Łącki umieścił zakonników w budynku dawnego (średniowiecznego) zamku na tzw. „przedmieściu świdwińskim”¹¹. Z powodu takiej lokalizacji zarówno w źródłach proveniencji klasztornej z okresu staropolskiego, jak i w materiałach powstałych w dobie zaboru pruskiego o siedzibie reformatów pisano, że jest ona położona poza miastem¹². Józef Łukaszewicz podał w połowie XIX wieku, że zakonnicy objęli ten obiekt „około 1676 roku”¹³, tak samo widział początki klasztoru ksiądz Józef Nowacki w pracy o dziejach archidiecezji poznańskiej¹⁴. Współcześni autorzy wprowadzają do tej datacji niewielką korektę – zakonnicy otrzymali dokument fundacyjny w 1675 r. i w ciągu kilku następnych lat przystosowali resztki warowni do swoich potrzeb¹⁵. Obok klasztoru stanął przywołany wyżej kościół pod wezwaniem Św. Krzyża – jego uroczysta konsekracja miała miejsce w roku 1682¹⁶. Po oficjalnym przyjęciu szamotulskiej fundacji do zakonu została ona włączona do powstałej w 1639 r. wielkopolskiej prowincji franciszkanów reformatów z centrum w klasztorze w Woźnikach, której patronem był św. Antoni Padewski¹⁷.

O funkcjonowaniu klasztoru w Szamotułach nie wiadomo prawie nic. Tylko tyle, że w 1793 r. konwent tworzyło 20 zakonników, wśród których było 11 braci, 6 konwersów i 3 „studentów”¹⁸, zaś kilkanaście lat później (1812 r.) było ich już o połowę mniej (6 braci i 4 konwersów)¹⁹. J. Łukaszewicz podkreślał dużą aktywność reformatów w zakresie sepulchury i pisał, że w ich kościele często grzebano zmarłych przedstawicieli okolicznych rodów szlacheckich²⁰. Równie enigmatycznie traktowano w opracowaniach problem kasaty klasz-

¹¹ T. Jurek, *Szamotuły - dobra*, op. cit., s. 782; inaczej W. Galka, *Z badań nad rozwojem ośrodka miejskiego w Szamotułach*, op. cit., passim.

¹² Archiwum Państwowe w Poznaniu (cyt. dalej: APP), sygn. Reformacji Szamotuły 2: *Archivi Conventus ad s. Crucem Szamotuliensis Liber I*, s. 11: *in antiqua arce Szamotuliensi*, s. 16: *extra oppidum*, s. 18: *extra oppidum Szamotulii*, s. 39: *in villa Świdwińskie dicta* (cyt. dalej: Archivi Conventus); por. I. Skierska, *Obraz Szamotuł u progu zaborów. Tzw. Indaganda pruska z roku 1793*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta* 2, s. 159.

¹³ J. Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych... w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1858, s. 305.

¹⁴ J. Nowacki, op. cit.

¹⁵ Zob. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo Poznańskie*, z. 23: *Powiat szamotulski*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa, 1966, s. 29 (cyt. dalej: *Katalog Zabytków*); ostatnio także T. Jurek, *Średniowieczne Szamotuły i ich dziedzice*, op. cit., s. 39.

¹⁶ J. Nowacki, op. cit.; *Katalog Zabytków*, op. cit.; inną datę konsekracji świątyni (rok 1699) podają Archivi Conventus, s. 18.

¹⁷ Zob. G. Wiśniowski, *Franciszkanie-reformaci między pierwszym a trzecim rozbiorem Polski (1772-1795)*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, cz. 3: *Zakon Braci Mniejszych-Franciszkanów*, red. J.R. Bar, Warszawa, 1978, s. 135; także S. Janicki, *Dzieje fundacji woźnickiej w latach 1795-1987*, w: *Klasztor Franciszkanów w Woźnikach. Dzieje – ludzie – budowle*, red. P. Klint, A. Pańczak, Woźniki 2011, s. 41-65.

¹⁸ I. Skierska, op. cit.

¹⁹ P.F. Neumann, *Wykaz personalny klasztorów diecezji poznańskiej z 1812 roku. Rękopis OA II 40 w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 79/2003, s. 417 i 425.

²⁰ J. Łukaszewicz, op. cit.; *Katalog Zabytków*, op. cit., s. 31; por. *Zabytki sepulkralne z kościoła OO. Reformatów w Szamotułach*, oprac. M. Pietraszak-Dmowski, w: *Reformaci i ich darczyńcy Żółtowscy*, Szamotuły 2010, s. 37-57.

toru. Najwięcej uwagi (dwa zdania) poświęcił tej kwestii ojciec Grzegorz Wiśniowski, który w pracy o dziejach franciszkanów reformatów pod zaborem pruskim pisał, że zakonnicy zostali usunięci z klasztoru w roku 1839, a opuszczone przez nich obiekty przejęła parafia katolicka²¹.

Ten bardzo skromny stan wiedzy o szamotulskich reformatach można znacząco poszerzyć dzięki lekturze zachowanych do obecnych czasów archiwaliów poklasztornych. Materiałów tych nie ma niestety wiele, jednak niewielką liczbę takich zabytków rekompensuje ich wręcz nadzwyczaj interesująca zawartość. Bez wątpienia najwięcej informacji o funkcjonowaniu klasztoru i jego wpływie na życie religijne mieszkańców Szamotuł przynosi rękopis przechowywany obecnie w poznańskim Archiwum Państwowym²². Nazwa, pod którą manuskrypt ten figuruje w tamtejszym inwentarzu akt zakonnych (*Archivi Conventus ad s. Crucem Szamotuliensis*), nie jest zbyt precyzyjna. Adnotacja zamieszczona na tytułowej stronie rękopisu – *Scrutinium antiquitatis sive nova revisio veteris archivi conventus ad S. Crucem Szamotuliensis pp. S. Francisci Reformatorum in II libro divisa... Liber I. Descriptio* – sugeruje, że zabytek ten obejmuje uporządkowane według obranego z góry klucza wypisy źródłowe do dziejów konwentu, sporządzone w oparciu o zasoby jego archiwum. Z dalszych informacji zamieszczonych na tytułowej stronie rękopisu wynika, że polecenie jego spisania wydał w 1788 r. ówczesny wielkopolski prowincjał reformatów – ojciec Dionizy Kowakiewicz. Szamotulskie *Scrutinium* powstało w dobie porządkowania archiwów reformackich, zarządzanego przez władze prowincji pod sam koniec XVIII wieku. Zamieszczona w tytule manuskryptu adnotacja, iż jest to pierwsza z dwóch ksiąg zawierających źródłowe wypisy do dziejów klasztoru, sugeruje, że reformaci spisali jeszcze jeden wolumin swych „pomników dziejowych”. Podejrzenie to znajduje potwierdzenie w treści manuskryptu, gdzie znajdują się odwołania do owej drugiej księgi *Scrutinium*, której jednak nie udało mi się odnaleźć w toku prowadzonych kwerend archiwalnych.

Zawartość rękopisu jest niezwykle interesująca. Przywołano w nim najważniejsze akty związane z samym powstaniem klasztoru i instalowaniem konwentu w Szamotułach (s. 7-31), streszczono przebieg sporów dotyczących gruntów posiadanych przez braci (s. 33-40), opisano najważniejsze inwestycje podejmowane przez zakonników w ich kościele i zabudowaniach klasztornych (s. 41-52), sporządzono precyzyjny wykaz dobrodziejów konwentu wraz z przedmiotem ich donacji (s. 53-61), zamieszczono tam listę osób przyjętych w latach 1798-1819 do „trzeciego zakonu” (s. 62-75) i spisano wykaz świeckich pogrzebów odprawionych przez zakonników w latach 1722-1824 (s. 77-142); jest tam także nekrolog zawierający adnotacje o reformatach zmarłych w latach 1692-1828 (s. 143-152), wykaz chrztów i ślubów odprawionych w reformackim kościele (s. 153-154) oraz spis osób nawróconych na wiarę katolicką („*Conversi ad fidem a variis sectis*”, s. 155-161). Przywołane materiały mają ogromne znaczenie dla wewnętrznych dziejów konwentu oraz roli zakonników w życiu religijnym miasta i jego okolic, nic natomiast nie mówią o samej kasacie klasztoru i pokasacyjnych losach opuszczonych przez reformatów obiektów. W dalszej części rozważań będę jednak sięgał do tych notatek, ponieważ zawierają one informacje o wyposażeniu kościoła i klasztoru w sprzęty liturgiczne oraz przedmioty codziennego użytku.

²¹ G. Wiśniowski, *Franciszkanie- reformaci na ziemiach zabranych przez Prusy w latach 1815-1918*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, op. cit., s. 166.

²² *Archivi Conventus I*, passim.

Dla poznania schyłkowego okresu istnienia klasztoru oraz omówienia zagadnienia jego kasaty pierwszorzędne znaczenie mają materiały poznańskiego konsystorza arcybiskupiego zgromadzone w miejscowym Archiwum Archidiecezjalnym²³. Informują one o stanie konwentu w przededniu jego likwidacji przez władze pruskie i problemach, jakie samemu zakonowi oraz włodarzom diecezji przyniosła konieczność zagospodarowania pozostałego po reformatach majątku. Istotne znaczenie dla odtworzenia pokasacyjnych losów kościoła Św. Krzyża mają także przechowywane w poznańskim Archiwum Państwowym materiały informujące o przekazaniu poreformackiej świątyni szamotulskiej parafii katolickiej w 1839 r.²⁴

Mimo prowadzonych poszukiwań nie udało mi się odnaleźć żadnych źródeł do dziejów szamotulskich reformatów ani w archiwum parafii świętokrzyskiej w Szamotułach, ani w archiwum reformatów w Krakowie. W tym ostatnim przypadku motywem podjęcia kwerendy była wiadomość podana w informatorze o zasobach archiwów Kościoła katolickiego w Polsce, który mówi, że w krakowskim archiwum znajdują się jakieś akta klasztorne z Szamotuł; są to jednak fotokopie materiałów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu²⁵.

* * *

Problem polityki prowadzonej przez władze zaboru pruskiego wobec istniejących na jego terenie wspólnot zakonnych oraz działania zmierzające do likwidacji klasztorów zostały w poprzednich latach wyczerpująco omówione w literaturze przedmiotu, co zwalnia w tym miejscu z obowiązku ponownego referowania tych kwestii²⁶. Wystarczy przypomnieć, że za cezurę kończącą działalność domów zakonnych na terenie prowincji poznańskiej przyjmuje się dzień 31 marca 1833 r., to znaczy datę opublikowania orędzia gabinetowego króla pruskiego, które nakazywało ich ostateczną likwidację²⁷. W historiografii utrwalił się pogląd, że wykonanie tej decyzji w przypadku klasztoru szamotulskich reformatów należy łączyć z rokiem 1839: ks. J. Nowacki odnotował w jednym zdaniu, że w roku tym „klasztor zniesiono”²⁸, zaś o. Grzegorz Wiśniowski pisał, że doszło wówczas do wyrzucenia ostatnich zakonników z klasztoru oraz przejęcia opuszczonego przez nich kościoła Św. Krzyża przez miejscową parafię katolicką²⁹. Lektura przywołanych wyżej archiwaliów pozwala na zweryfikowanie tych opinii i uzupełnienie ich nowymi obserwacjami, które proces likwidacji szamotulskiej wspólnoty reformatów pokazują w pełniejszym świetle.

²³ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. KA 9898: *Akta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się przygasłego klasztoru XX Reformatów w Szamotułach*.

²⁴ APP, sygn. Starostwo Powiatowe w Szamotułach 53/3229/0/-/3: *Die Überweisung der Klosterkirche zu Samter an die katholische Eingepfarrten 1839*.

²⁵ *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce. Informator*, oprac. M. Dębowska, Kielce, 2002, s. 142.

²⁶ P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin, 1984, s. 36-41; J.K. Noryskiewicz, *Sekularyzacja klasztorów w Wielkopolsce przez rząd pruski*, „Przegląd Teologiczny”, 6/1925, s. 249-282; ostatnio także K. Kaczmarek, *Pokasacyjne losy kościoła dominikanów we Wronkach i jego wyposażenia*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku*, t. 2: *Kasaty na Śląsku Pruskim i na ziemiach zaboru pruskiego*, red. M. Derwich, Wrocław 2014, „Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, Series I; Colloquia”, t. 8/II, s. 299-332).

²⁷ P.P. Gach, op. cit., s. 137-140.

²⁸ J. Nowacki, op. cit.; podobnie enigmatycznie w tej sprawie *Katalog Zabytków*, op. cit., s. 20.

²⁹ G. Wiśniowski, *Franciszkanie-reformaci na ziemiach zabranych przez Prusy*, op. cit., s. 166.

Nie ulega wątpliwości, że na skutek działań podejmowanych przez władze pruskie od początku XIX wieku klasztor systematycznie się wyludniał. Wydaje się zresztą, że konwent szamotulski nigdy nie należał do szczególnie silnych pod względem personalnym – wzmiankowany wyżej nekrolog reformatów wymienia nielicznych zakonników zmarłych w Szamotulach w latach 1692-1828³⁰. Ostatnim z nich był gwardian Zefiryn Lewandowski, którego śmierć nastąpiła w dniu 3 lutego 1832 r.³¹ To właśnie jego zgon zapoczątkował faktyczny, rozłożony na kilka lat, proces likwidacji klasztoru. Informacja o śmierci ojca Lewandowskiego została szybko przekazana władzom diecezji, a za ich pośrednictwem dotarła także do klasztoru w Woźnikach, który był centrum wielkopolskiej prowincji reformatów. 11 lutego 1832 r. ksiądz Wódkiewicz, prodziekan dekanatu obornickiego, skierował pismo do urzędników kurii arcybiskupiej, w którym informował o zgonie gwardiana, donosił, że pozostały po reformatach majątek został spisany w specjalnym protokole i podkreślał, że opiekę nad klasztornymi sprzętami roztoczył ksiądz Andrzej Krzywański z miejscowej kolegiaty, który miał nawet na tę okoliczność zamieszkać w klasztorze. Ks. Wódkiewicz proponował też, aby opuszczoną przez reformatów świątynię oddać bez zwłoki szamotulskiej parafii i podnosił, że kościół farny wymaga kosztownego remontu, gdyż jest w złym stanie technicznym, grozi zawaleniem, a przebywanie w nim jest niebezpieczne dla wiernych³².

Władze diecezji odniosły się do tego pomysłu z pewną ostrożnością i przed podjęciem ostatecznej decyzji co do losów kościoła postanowiły zwrócić się o opinię w tej sprawie do samych zakonników. W piśmie skierowanym 18 lutego 1832 r. do ojca Jana Chryzostoma Chrzelińskiego, przełożonego wielkopolskiej prowincji reformatów, poinformowały go o śmierci szamotulskiego gwardiana i prosiły zarazem, aby w ciągu miesiąca zechciał on wysłać do Szamotul nowych zakonników, którzy przejęliby opuszczony klasztor. Gdyby jednak reformaci nie byli w stanie obsadzić tego domu, ojciec Chrzeliński winien w oznaczonym terminie odebrać poklasztorne sprzęty zdeponowane u ks. Krzywańskiego, a następnie poinformować władze diecezji o rezygnacji z obiektu, by można mu było nadać nowe przeznaczenie³³. Prowincjał reformatów wykonał to polecenie i w marcu 1832 r. zjawił się w Szamotulach. O wynikach tej podróży ojciec Chrzeliński poinformował władze diecezji w piśmie datowanym na dzień 10 kwietnia 1832 r. Jego lektura pokazuje, że misja wielkopolskiego prowincjała miała niespodziewany przebieg. Donosił on mianowicie, że po przybyciu do Szamotul nie zastał w klasztorze żadnych mobiliów, bo te zostały w międzyczasie zabrane przez Królewski Sąd Pokoju. Następnie przedmioty te zostały sprzedane, a uzyskane w ten sposób fundusze sąd zdeponował w szamotulskiej Kasie Powiatowej. Ojciec Chrzeliński skarżył się także, że ksiądz Kozłowski – proboszcz szamotulskiego kościoła farnego – zagarnął złożony u niego przez reformatów depozyt w kwocie 2 tys. złotych i mimo usilnych prośb nie chce go oddać. Prowincjał domagał się zwrotu tych pieniędzy, podnosząc, że bardzo by się one reformatom przydały, ponieważ kościół i klasztor w Woźnikach wymagają kosztownych napraw. Przełożony wielkopolskich reformatów informował wreszcie, że z uwagi na tragiczny wręcz stan kadrowy podległych mu klasztorów nie jest w stanie

³⁰ Archivi Conventus, s. 143-152.

³¹ *Acta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Poznańskiego tyczące się przycasłego klasztoru XX Reformatorów w Szamotulach*, s. 1 (tu i w następnych przypisach stosuję własną paginację tego rękopisu).

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 1-2.

obsadzić domu w Szamotułach nowymi zakonnikami³⁴. Ta ostatnia decyzja otwierała co prawda drogę do przejęcia kościoła Św. Krzyża przez wspólnotę parafialną, ciągle jednak czekała na wyjaśnienie sprawy pieniędzy zdeponowanych u szamotulskiego proboszcza oraz kwestia losów poreformackich sprzętów, które w tajemniczy sposób zniknęły z klasztoru.

Wyjaśnienie tych problemów wymagało sporo czasu i ciągnęło się aż do 1834 r. W pierwszej kolejności urzędnicy kurii arcybiskupiej zwrócili się ze słowami napomnienia do proboszcza Kozłowskiego. W połowie lipca 1832 r. szamotulski pleban został pisemnie upomniany za to, że zagarnął pieniądze zakonników; polecono mu także, by w ciągu jednego miesiąca zwrócił je reformatom³⁵. Ksiądz Kozłowski złożył w tej sprawie obszernie wyjaśnienia w sierpniu 1832 r. Wynika z nich, że brał on co prawda udział w uroczystościach pogrzebowych gwardiana Lewandowskiego i przebywał na tę okoliczność u reformatów, ale – jak tłumaczył w dość tajemniczych słowach – szybko stamtąd wyszedł, bo „nie chciał być świadkiem tego, co się będzie działo w klasztorze”³⁶. Szamotulski proboszcz potwierdził także, że posiada złożony u niego depozyt w wymienionej wyżej kwocie, ale tłumaczył, że w osobistej rozmowie poinformował ojca Chrzelińskiego, że bez zgody władz państwowych nie może na własną rękę oddać tych pieniędzy i radził prowincjałowi, by ten na piśmie zwrócił się do Regencji Poznańskiej o zgodę na ich pobranie. Zeznania te znajdują potwierdzenie w korespondencji, jaką jesienią 1832 r. prowadził z urzędnikami kurii arcybiskupiej ojciec Chrzeliński. 26 września tego roku przysłał on do Poznania list, w którym przyznał, że pleban faktycznie poinstruował go co do procedury zwrotu pieniędzy. Prowincjał żalił się jednak, że listy wysłane przezeń do odpowiednich władz pozostały bez odpowiedzi i prosił o radę co do dalszych kroków w tej sprawie, bo „jako zakonnik nie ma doświadczenia w takim postępowaniu”³⁷. Nie udało mi się ustalić, jaki był finał tej sprawy – w źródłach nie odnalazłem informacji o tym, czy i kiedy pieniądze zdeponowane w szamotulskiej farze wróciły do prawowitych właścicieli. Możliwe zresztą, że zatarg o depozyt złożony przez reformatów u szamotulskiego proboszcza należałoby przenieść na szerszy grunt finansów tego kościoła. Nie były one, zdaje się, w dobrym stanie. Właśnie w latach 30. XIX wieku proboszcz Kozłowski został oskarżony przez Annę Mycielską o zdefraudowanie parafialnej kasy³⁸. Nie wykluczałbym w tej sytuacji – nie mogąc wszak poprzeć tego podejrzenia konkretnymi dowodami – że niechęć do zwrotu pieniędzy reformatom i zaślania się w tej sprawie przez proboszcza Kozłowskiego literą prawa państwowego mogły wynikać z próby zawłaszczenia tych pieniędzy i załatania nimi deficytu w kasie parafii.

Równie tajemniczo co sprawa depozytu pieniężnego przedstawia się problem losów klasztornych ruchomości. Do czasów dzisiejszych nie zachował się żaden wykaz wyposażenia kościoła i klasztoru szamotulskich reformatów. Wiadomo tylko, że w maju 1817 r. na polecenie władz państwowych do Szamotuł przybyła specjalna komisja, która sporządziła dokładny opis kościoła Św. Krzyża i zabudowań klasztornych wraz z ich wyposażeniem, ale spisane na tę okoliczność protokołu nie udało mi się odnaleźć w spuściźnie źródłowej

³⁴ Ibidem, s. 5.

³⁵ Ibidem, s. 6-7.

³⁶ Ibidem, s. 13.

³⁷ Ibidem, s. 21.

³⁸ Dokumentacja tej sprawy z 1833 r. zachowała się w poznańskim Archiwum Państwowym, sygn. Majątek Kobylepole 415: *Proces Anny Mycielskiej przeciwko proboszczowi Kozłowskiemu z Szamotuł o prawdopodobne braki w tamtejszej kasie kościelnej*.

pozostajej po klasztorze³⁹. Jakieś informacje o wyposażeniu szatoulskich obiektów zakonnych mogły też figurować w aktach pozostałych po gwardianie Lewandowskiu; istnienie zbioru potwierdza korespondencja, jaką w latach 1832-1834 prowadził Królewski Sąd Pokoju z władzami archidiecezji poznańskiej: pruscy urzędnicy wielokrotnie domagali się zwrotu bliżej nieokreślonych akt po ostatnim szatoulskim gwardianie, w związku z toczącym się wówczas postępowaniem w sprawie poklasztornych ruchomości⁴⁰. Podobnie jak to ma miejsce w przypadku protokołu z 1817 r., w czasie kwerendy archiwalnej nie udało mi się jednak odnaleźć tego zabytku, trudno zatem sporządzić dokładny wykaz przedmiotów, jakie znajdowały się w obiektach należących do reformatów w przededniu ich kasaty.

Interesujących, choć bez wątpienia niepełnych informacji o posiadanych przez zakonników paramentach liturgicznych, księgach i przedmiotach codziennego użytku, dostarczają wielokrotnie już cytowane odpisy akt klasztornych. Zanotowano w nich, że w XVIII wieku w kościele reformatów znajdowały się 4 ołtarze. Ołtarz główny *in honorem SS. Crucis et s. Joannis Baptistae* konsekrowany był w 1699 r.; na tą okoliczność zaopatrzono go w relikwie świętych: Sebastiana i Konstantyna⁴¹. W październiku 1703 r. sufragan poznański Hieronim Wierzbowski poświęcił szatoulskim reformatom trzy kolejne ołtarze: NMP (z relikwiami św. Łucji i św. Symplicjusza), św. Franciszka (z relikwiami świętych: Felicjana i Florencjusza) oraz św. Antoniego (z relikwiami św. Artemiusza)⁴². Niewiele da się powiedzieć o wyposażeniu kościoła w szaty i naczynia liturgiczne. Wiadomo, że w 1762 r. Józef i Franciszka Mycielscy ufundowali reformatom białą kapę, fioletowy ornat, welon, którym okrywano monstrancję w czasie procesji oraz baldachim⁴³. Kilkanaście lat później (1785 r.) gwardian Onufry Mystkowski przeprowadził liczne prace naprawcze w kościele i klasztorze, odnawiając przy okazji naczynia liturgiczne (srebrny kielich i patenę przeznaczone dla chorych w infirmerii oraz pozłacane cyborium), a także cynową chrzcielnicę⁴⁴. Jego następcą – gwardian Bazyli Trecki – w 1788 r. zakupił do kościoła 2 miedziane kropielnice⁴⁵. W roku 1793 gwardian Paschalis Radomski pozyskał obraz św. Walentego, zaopatrzył główny ołtarz kościoła w dwie poduszki „tureckiej roboty” ozdobione biblijnymi motywami Dawida, Saula oraz Goliata i zakupił dla braci nowe ornaty⁴⁶. Kilka szat liturgicznych ufundowała też klasztorowi zmarła w 1768 r. Julianna Kowalska⁴⁷. Wiadomo również, że w klasztorze i kościele reformatów znajdowała się bogata kolekcja portretów: w refektarzu wisiały obrazy z wizerunkami Jana Korzbok Łackiego i jego żony Zofii, zaś w kościele (w „chórze świeckim”) można było podziwiać 7 dalszych wizerunków zasłużonych dobrodziejów konwentu⁴⁸.

³⁹ Archivi Conventus, s. 61; por. D. Matyaszczyk, *Lustracje przeprowadzane w klasztorach wielkopolskich w latach 1817-1825, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. KA 12 249, „Hereditas Monasteriorum”, 5/2014, s. 369-381.*

⁴⁰ *Akta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Poznańskiego tycczące się przygasłego klasztoru XX Reformatów w Szatoułach*, s. 23-29,

⁴¹ Archivi Conventus, s. 18.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, s. 56.

⁴⁴ Ibidem, s. 46.

⁴⁵ Ibidem, s. 48.

⁴⁶ Ibidem, s. 49-50.

⁴⁷ Ibidem, s. 54.

⁴⁸ Ibidem, s. 60.

Niewiele wiadomo o zasobach biblioteki szamotulskich reformatów, choć sam fakt jej funkcjonowania jest udokumentowany źródłowo – w 1785 r. gwardian Onufry Mystkowski przeprowadził gruntowny remont pomieszczenia, w którym przechowywano klasztorne księgi⁴⁹. Wiadomo, że pewna część zasobów tej *librarii* pochodziła z darów. W roku 1772 kanonik poznański Hermenegildus Szczaniecki przekazał zakonnikom kilkanaście ksiąg, wśród których znajdowała się polskojęzyczna Biblia, zbiory kazań (w tym kazania ks. Piotra Skargi), bliżej nieokreślony kodeks praw (*Volumen legum*), *Ars conversandi* autorstwa augustianina Jana Adama Webera, *Historia Rzymu* włoskiego humanisty Horacego Turse-linusa, anonimowe rozważania o Męce Pańskiej (*Modus meditando passionem Dominicam*), *Alphabetum Immaculatae Conceptionis SS. Virginis Mariae, seu discursus concionatorii* autorstwa ojca Antoniego Węgrzynowicza, słynnego kaznodziei z krakowskiego klasztoru reformatów, dzieło Henryka Lancelota zatytułowane *Haereticum quare per catholicum, Liber emblematum* autorstwa Henryka Steinera, jakieś uzupełnienia do kroniki zakonu reformatów (*Additamenta ad chronicae ordinis nostri*) oraz *Jeruzalem polskie* – kazania napisane przez bernardyna, ojca Mansweta Grabowskiego⁵⁰. Bliżej nieznanymi księgami sprostował też do klasztoru z Wrocławia przywołany wyżej gwardian Onufry Mystkowski⁵¹. Krótko przez kasatą klasztoru (1810 r.) spisano sporządzony według klucza tematycznego katalog książkowych zbiorów reformatów szamotulskich⁵².

Bracia posiadali także sporo wyposażenia służącego ich codziennym potrzebom. W 1803 r. gwardian Kasjan Radoliński zaopatrzył klasztorne gospodarstwo w dwa nowe wozy, trzy siekiery, świdry, dłuta i strug do drewna; ten sam przełożony konwentu wydał także kilkaset złotych na wyposażenie kuchni i refektarza w dwa moździerze, durszlak, brytwannę, tasak, patelnie, dzbanki, filiżanki, solniczki, noże, łyżki, widelce, tace, obrus i serwety do okrywania stołów⁵³.

Można więc powiedzieć, że materialne zasoby reformatów były uzupełniane niemal do ostatnich chwil funkcjonowania konwentu, choć większość wyposażenia kościoła i klasztoru nie była chyba (z wyjątkiem pojedynczych przedmiotów) specjalnie cenna. Wolno też podejrzewać, że zbliżony do wymienionego wyżej zestaw sprzętów znajdował się w klasztorze w 1817 r., kiedy to sporządzono ich inwentarz; nie będzie zapewne chybiony domysł, że z wyjątkiem przedmiotów, które uległy naturalnemu zużyciu wspomniane wyżej mobilia znajdowały się w klasztorze w chwili śmierci jego ostatniego gwardiana. Poza samym stwierdzeniem faktu sprzedaży części tych przedmiotów nie potrafię jednak powiedzieć, jakie dokładnie były losy sprzętów używanych przez reformatów po upadku szamotulskiej fundacji. Ponieważ jednak w kościele Św. Krzyża do dziś zachowało się wyposażenie i paramenty liturgiczne z XVII i XVIII wieku⁵⁴, wolno podejrzewać, że w roku 1832 sprzedano znajdujące się w klasztorze przedmioty codziennego użytku, oszczędzając wyposażenie samej świątyni. Trudno też powiedzieć coś pewnego na temat losów klasztornej biblioteki i tylko

⁴⁹ Ibidem, s. 46.

⁵⁰ Ibidem, s. 58.

⁵¹ Ibidem, s. 46.

⁵² Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. KA 11 581; na temat tego katalogu zob. K. Kludkiewicz, *Spisy i katalogi wielkopolskich bibliotek klasztornych z klasztorów skasowanych w Wielkopolsce pod rządami Prus do połowy XIX w. – charakterystyka i znaczenie*, „Hereditas Monasteriorum”, 6/2015, s. 106-108.

⁵³ Archivi Conventus Liber I, s. 50.

⁵⁴ *Katalog Zabytków*, op. cit., s. 30-31.

przez analogię ze zbiorami książkowymi innych domów zakonnym można przypuszczać, że – być może – zostały one przekazane do seminariów w Poznaniu lub Gnieźnie; niewykluczone, że jakaś ich część mogła trafić do lokalnej biblioteki dekanalnej⁵⁵.

Na zakończenie wypada zająć się krótko losami budynków, których przez blisko półtora wieku używali szamotulscy zakonnicy. Z wcześniejszych rozważań wiadomo już, że po śmierci gwardiana Lewandowskiego w lutym 1832 r. w klasztorze zamieszkał ks. kanonik Andrzej Krzywański z szamotulskiej kolegiaty. Jego pobyt w poreformackich obiektach nie trwał długo, bowiem już w lipcu 1832 r. władze pruskie nakazały mu opuścić zajmowane pomieszczenia⁵⁶. Klasztor nie został jednak pozbawiony elementarnej opieki – źródła donoszą, że w opuszczonych przez dotychczasowych właścicieli obiektach pomieszkiwał były kwestarz Franciszek Krokoszowski, a także Wawrzyniec Dynkowski, pełniący funkcję kościelnego, którzy – jak można przypuszczać – choć trochę dbali o to, by budynki te nie uległy zupełnej ruinie⁵⁷. Wspomniano też wcześniej, że już w 1832 r. padła propozycja przejęcia kościoła Św. Krzyża przez szamotulską parafię. Do realizacji tego planu doszło jednak dopiero po upływie kilku lat. W dniu 13 kwietnia 1839 r. władze pruskie zwróciły się do miejscowej wspólnoty katolickiej z propozycją nieodpłatnego przekazania poreformackiej świątyni, pod warunkiem jednak pokrycia przez parafian kosztów odnowienia kościoła, które oszacowano na 214 talarów, a następnie jej dalszego utrzymywania⁵⁸. W maju 1839 r. urzędnicy lokalnej administracji zwołali zebranie deputowanych do katolickiej rady parafialnej, która miała podjąć odpowiednie decyzje⁵⁹. Zebranie takie odbyło się w lipcu 1839 r. W rezultacie podjętej na nim deklaracji w listopadzie tego roku władze pruskie wydały ostateczną decyzję o przekazaniu kościoła pod opiekę szamotulskiej parafii katolickiej i wyznaczyły termin przejęcia obiektu na dzień 13 grudnia, na godzinę 10.00⁶⁰. Swą duszpasterską funkcję kościół pełnił aż do II wojny światowej. Potem był nieczynny aż do 1963 r.; kilka lat później (1969) erygowano przy nim funkcjonującą do dziś parafię pw. Św. Krzyża.

Zabudowania klasztoru zostały po kasacji przeznaczone na cele szkolne. Potem przejęło je wojsko, które urządziło w nim magazyn. Po II wojnie światowej w budynku zorganizowano pomieszczenia mieszkalne. Obecnie władze parafii wraz z władzami miasta prowadzą prace nad jego rewitalizacją. Zabudowania klasztoru tymczasowo przeznaczono na cele wystawiennicze. Od niedawna w Szamotułach toczy się także dyskusja nad możliwością umieszczenia w jego murach domu dziennej pomocy dla osób niepełnosprawnych.

⁵⁵ W tej sprawie zob. K. Kłudkiewicz, *Książki ze skasowanych klasztorów w bibliotekach dekanalnych na obszarze archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej - zarys problematyki, rekonesans i perspektywy badawczej*, „Hereditas Monasteriorum”, 7/2015, s. 213-244.

⁵⁶ *Akta Konsystorza Generalnego Arcybiskupiego Poznańskiego dotyczące się przygasłego klasztoru XX Reformatorów w Szamotułach*, s. 10-11.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 3-4.

⁵⁸ *Die Überweisung der Klosterkirche zu Samter an die katholische Eingepfarrten 1839*, s. 28-29.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 34-35.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 40-41.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu

Sygn. KA 9898.

Sygn. KA 11 581.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Sygn. Majątek Kobylepole 415: *Proces Anny Mycielskiej przeciwko proboszczowi Kozłowskiemu z Szamotuł o prawdopodobne braki w tamtejszej kasie kościelnej.*

Sygn. Reformacji Szamotuły 2: *Archivi Conventus ad s. Crucem Szamotuliensis Liber I.* Sygn. Starostwo Powiatowe w Szamotułach 53/3229/0/-/3: *Die Überweisung der Klosterkirche zu Samter an die katholische Eingepfarrten 1839.*

Źródła drukowane

Szamotulska księga ławnicza z lat 1567-1579, red. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Szamotuły-Warszawa 2010.

Literatura

Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce. Informator, oprac. M. Dębowska, Kielce 2002.

Gach P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984.

Gałka W., *Z badań nad rozwojem ośrodka miejskiego w Szamotułach do końca XV w.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 15/1984, nr 2, s. 5-30.

Gąsiorowski A., *Wprowadzenie*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Szamotuły 2006, s. 7-9.

Janicki S., *Dzieje fundacji woźnickiej w latach 1795-1987*, w: *Klasztor Franciszkanów w Woźnikach. Dzieje – ludzie – budowle*, red. P. Klint, A. Pańczak, Woźniki 2011, s. 41-65.

Jurek T., *Stare Szamotuły na nowo odkrywane*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 2, red. I. Skierska, Szamotuły 2009, s. 27-37.

Jurek T., *Szamotuły*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 4, z. 4, red. T. Jurek, Poznań 2008, s. 762-782.

Jurek T., *Szamotuły – dobra*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 4, z. 4, red. T. Jurek, Poznań 2008, s. 762-807.

Jurek T., *Szamotuły Stare*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 4, z. 4, red. T. Jurek, Poznań 2000, s. 807-809.

Jurek T., *Średniowieczne Szamotuły i ich dziedzice*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, red. A. Gąsiorowski. Szamotuły 2006, s. 11-64.

Jurek T., *Wronki. 5B. Kościół i klasztor dominikanów NMP*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 5, z. 4, red. T. Jurek, Poznań 2019, s. 870-872.

Kaczmarek K., *Najstarsze dzieje klasztoru dominikanów we Wronkach*, w: *Średniowieczne Wronki. Gród, miasto, trzeci kościół, klasztor*, Wronki 2016, s. 84-104.

Kaczmarek K., *Od kurii do klasztoru. Z dziejów powstania i najstarszego uposażenia średniowiecznego klasztoru dominikanów we Wronkach*, w: *Inter oeconomiam coelestem et terrenam. Mendykanci a zagadnienia ekonomiczne*, red. W. Długokęcki, T. Gałuszka,

- R. Kubicki, A. Zajchowska, Kraków 2011, „Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie”, t. 9, s. 405-432.
- Kaczmarek K., *Pokasacyjne losy kościoła dominikanów we Wronkach i jego wyposażenia*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku*, t. 2: *Kasaty na Śląsku Pruskim i na ziemiach zaboru pruskiego*, red. M. Derwich, Wrocław 2014, „Opera od Historiam Monasticam Spectantia, Series I, Colloquia”, t. 8/II, s. 299-332.
- Katalog biblioteki kolegiaty Św. Stanisława w Szamotułach*, oprac. J. Formanowicz, „Studia Gnesnensia”, 7/1982-1983, s. 349-362.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo Poznańskie*, z. 23: *Powiat szamotulski*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa 1966.
- Łłudkiewicz K., *Książki ze skasowanych klasztorów w bibliotekach dekanalnych na obszarze archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej – zarys problematyki, rekonesans i perspektywy badawcze*, „Hereditas Monasteriorum”, 7/2015, s. 213-244.
- Łłudkiewicz K., *Spisy i katalogi wielkopolskich bibliotek klasztornych z klasztorów skasowanych w Wielkopolsce pod rządami Prus do połowy XIX w. – charakterystyka i znaczenie*, „Hereditas Monasteriorum”, 6/2015, s. 101-142.
- Kowalski J., *Gotycka kolegiata w Szamotułach. Nieznane dzieje i nowe interpretacje*, „Artium Questiones”, 19/2008, s. 57-98.
- Kowalski J., *Jak wyrosła szamotulska kolegiata*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 2, red. I. Skierska, Szamotuły 2009, s. 39-57.
- Lutyński K., *Powstanie kapituły kolegiackiej w Szamotułach*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 2/1976, s. 289-303.
- Łukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych... w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1858.
- Matyaszczyk D., *Lustracje przeprowadzane w klasztorach wielkopolskich w latach 1817-1825*, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, sygn. KA 12 249, „Hereditas Monasteriorum”, 5/2014, s. 369-381.
- Misiorny M., *Kościół i klasztor franciszkanów pw. św. Macieja w Obornikach*, w: *Franciszkanie konwentualni i klaryski w Wielkopolsce od XIII do XIX wieku. Katalog wystawy*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2006, s. 167-174.
- Neumann P.F., *Wykaz personalny klasztorów diecezji poznańskiej z 1812 roku. Rękopis OA II 40 w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 79/2003, s. 391-428.
- Noryśkiewicz J.K., *Sekularyzacja klasztorów w Wielkopolsce przez rząd pruski*, „Przegląd Teologiczny”, 6/1925, s. 249-282.
- Nowacki J., *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.
- Nowak P., *Dzieje bazyliki kolegiackiej oraz parafii Matki Bożej Pocieszenia i św. Stanisława biskupa w Szamotułach*, Szamotuły 2018.
- Pietrzak R., Rączkowski W., *Od przybytku głowa... boli. O kontekście i konsekwencjach odkrycia pierwszej lokacji Szamotuł*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 2, red. I. Skierska, Szamotuły 2009, s. 9-26.
- Rutkowska G., *Oborniki. 5C. Klasztor franciszkanów i kościół konwentualny ś. Macieja w Obornikach*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny Województwa Poznańskiego w Średniowieczu*, cz. 3, z. 2, red. A. Gąsiorowski, Poznań 1995, s. 364-365.

- Skierska I., *Obraz Szamotuł u progu zaborów. Tzw. Indaganda pruska z roku 1793*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 2, red. I. Skierska, Szamotuły 2009, s. 149-168.
- Urbański M.P., *Dzieje książki i bibliotek w kulturze ziemi szamotulskiej*, Katowice 2008 (maszynopis pracy doktorskiej).
- Wiesiołowski J., *Dominikanie w miastach wielkopolskich w okresie średniowiecza*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 195-269.
- Wiśniowski G., *Franciszkanie-reformaci na ziemiach zabranych przez Prusy w latach 1815-1918*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 163-171.
- Wiśniowski G., *Franciszkanie-reformaci między pierwszym a trzecim rozbiorem Polski (1772-1795)*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, cz. 3: *Zakon Braci Mniejszych-Franciszkanów*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 135-144.
- Zabytki sepulkralne z kościoła OO. Reformatów w Szamotułach, oprac. M. Pietraszak-Dmowski, w: *Reformaci i ich darczyńcy Żółtowscy*, Szamotuły 2010, s. 37-57.
- Zagórska S., *Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami*, Warszawa 2006.
- Zagórska S., *Halszka z Ostroga. Mity i fakty*, w: *Szamotuły. Karty z dziejów miasta*, t. 1, red. A. Gąsiorowski, Szamotuły 2006, s. 99-113.